

POSTAWY KOBIET WOBEC WARTOŚCI – ZARYS PROBLEMATYKI W ŚWIETLE KONCEPCJI TEORETYCZNYCH ORAZ BADAŃ EMPIRYCZNYCH

MONIKA FRĄCKOWIAK

ABSTRACT. Frąckowiak Monika, *Postawy kobiet wobec wartości – zarys problematyki w świetle koncepcji teoretycznych oraz badań empirycznych* (Women's attitudes towards values in theoretical and empirical studies). *Obrazy życia rodzinnego z perspektywy interdyscyplinarnej. Roczniki Socjologii Rodziny, XVII, Poznań 2006.* Adam Mickiewicz University Press, pp. 139-160. ISBN 83-232-1690-8. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Monika Frąckowiak, Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Poland.

WSTĘP

Celem niniejszego artykułu jest próba diagnozy obecnego stanu wiedzy na temat postaw polskich kobiet wobec wartości oraz wskazanie obszarów dalszych poszukiwań empirycznych. Ramy teoretyczne podjętej analizy wyznacza koncepcja Ronalda Ingleharta związana z przejściem od wartości materialistycznych charakterystycznych dla społeczeństw wczesnej nowoczesności do wartości postmaterialistycznych związanych z późną nowoczesnością¹.

Podjęcie problematyki wartości składających się na preferowane wizje świata i porządku społecznego, reprezentowane przez kobiety we współczesnym polskim społeczeństwie, podyktowane jest przede wszystkim potrzebą wypełnienia swoistej luki w obszarze badawczym zarówno socjologii wartości, jak i społeczno-kulturowych koncepcji płci. Całościowa charakterystyka postaw kobiet pod względem cenionych wartości oraz preferencji ładów normatywnych nie była do tej pory autonomicznym przedmiotem zainteresowania socjologii ani pokrewnych dyscyplin naukowych. Badania przeprowadzone dotychczas w tej dziedzinie dotyczyły przede wszystkim

¹ W niniejszym tekście pojęcia „późna nowoczesność” i „ponowoczesność” będą stosowane wymiennie.

przemian interesów i wartości społeczeństwa polskiego w warunkach transformacji gospodarczej i politycznej² oraz wartości młodego pokolenia³. Postawy kobiet wobec wartości badane były pośrednio i fragmentarycznie.

Prowadzone dotychczas analizy były skoncentrowane głównie na ukazywaniu poszczególnych, często wyabstrahowanych z szerszego kontekstu dziedzin życia – przede wszystkim pracy zawodowej⁴ oraz rodziny⁵. Niektóre z analiz dotyczą udziału kobiet w życiu publicznym⁶, a także instytucjonalnych i kulturowych ram funkcjonowania w społeczeństwie: uregulowań prawnych⁷, wizerunków kobiet w przekazach kultury popularnej: mediach, reklamie itd.⁸ oraz w sztuce⁹. Prowadzone dotychczas badania najczęściej dotyczyły jedynie wybranych pod względem społeczno-demograficznym subkategorii kobiet, np. mieszkanek małego miasta¹⁰, kobiet wywodzących się z rodzin robotniczych zamieszkujących uprzemysłowione

² M.in. M. Ziółkowski (1997), *O różnorodności teraźniejszości. Pomiędzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością i ponowoczesnością*, [w:] „Kultura i Społeczeństwo” nr 4; M. Ziółkowski (2000). *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

³ H. Świda-Ziemia (1998), *Wartości egzystencjalne młodzieży lat osiemdziesiątych*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego; także G. Adamczyk (2003), *Wartości społeczne w świadomości młodzieży niemieckiej i polskiej. Studium socjologiczne*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

⁴ H. Domański (1992), *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami a kobietami w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN; H. Domański (1999), *Zadowolony niewolnik idzie do pracy*, Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN; A. Titkow (2002), *Interes grupowy polskich kobiet. Zakres wątpliwości i szanse artykulacji*, [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* (red.) M. Fuszara. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

⁵ M. Marody, A. Giza-Poleszczuk (2000), *Być kobietą, być mężczyzną – czyli o przemianach tożsamości związanej z płcią we współczesnej Polsce*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, (red.) M. Marody. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

⁶ R. Siemieńska (1990), *Płeć, zawód, polityka*, Warszawa, oraz R. Siemieńska (2000), *Nie mogą, nie chcą czy nie potrafią? O postawach i uczestnictwie politycznym kobiet w Polsce*, Warszawa.

⁷ G. Grabowska (1997), *Kobiety w prawie międzynarodowym*, [w:] *Kobiety wobec przemian okresu transformacji*, (red.) K. Faliszek, E. McLean Petras, K. Wódz, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe.

⁸ M. Wasilewska (1997), *Wzory kobiet w reklamie telewizyjnej w Polsce*, [w:] *Portrety kobiet i mężczyzn*, (red.) R. Siemieńska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”; K. Dziedzic (1997), *Wizerunek kobiety i mężczyzny w reklamie telewizyjnej w Polsce i Wielkiej Brytanii*, [w:] *Portrety kobiet i mężczyzn*, (red.) R. Siemieńska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”; I. Desperak (1999), *Stereotypizacja ról kobiecych w perspektywie praktyk dyskryminacyjnych na rynku pracy*, Łódź.

⁹ J. Lubiak, A. Skalska (2001), *Ciało, tożsamość, sztuka*, [w:] *Wokół problemów tożsamości*, (red.) A. Jawłowska, Warszawa: Wydawnictwo LTW.

¹⁰ A. Krajewska (2002), *Wartość pracy zawodowej i życia rodzinnego dla kobiet z małego miasta. Przykład mieszkanek Opoczna*, [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* (red.) M. Fuszara, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

obszary kraju¹¹, kobiet młodych – do 35. roku życia¹², menedżerek i radnych¹³ itd.

Wspomniane badania zostały przeprowadzone w ramach odrębnych projektów badawczych różniących się między sobą pod względem założeń teoretycznych i metodologicznych. Ponadto, wspomniane badania przeprowadzono na zróżnicowanych próbach za pomocą odmiennych narzędzi. Nie jest zatem możliwe porównywanie ani łączenie ich wyników. Jednakże wskazać można kategorie nie reprezentowane w badaniach – m.in. gospodynie domowe, kobiety bezrobotne, emerytki. Przytaczane analizy są w znacznej części monografiami zjawisk społecznych, np. barier i ograniczeń karier kobiet¹⁴ czy macierzyństwa¹⁵, bądź wnoszą wkład do empirycznej charakterystyki ściśle określonych subkategorii kobiet pod względem wybranych zmiennych (np. postaw wobec pracy czy życia rodzinnego, aspiracji i planów na przyszłość itd.). Pomimo istotnych walorów poznawczych, wiedza uzyskana dzięki przeprowadzonym dotychczas badaniom ma fragmentaryczny charakter. W związku z tym dostrzegam potrzebę bezpośredniego, holistycznego ujęcia problematyki wartości preferowanych przez kobiety jako kategorii społecznej zróżnicowanej pod względem wielu istotnych cech społeczno-demograficznych.

Ustalenia teoretyczne i empiryczne dotyczące postaw kobiet wobec wartości będą analizowane w trzech kontekstach. Pierwszy, najszerzy dotyczy globalnych tendencji przemian wartości w większości współczesnych społeczeństw i jest związany z koncepcją Ronalda Ingleharta. Tezy Ingleharta tworzą ramy przeprowadzanego regularnie od 1970 r. Światowego Sondażu Wartości (*World Values Survey*). Drugi z omawianych kontekstów dotyczy przemian interesów i wartości społeczeństwa polskiego po 1989 roku, natomiast trzeci – jest bezpośrednio związany z wybranymi badaniami polskich kobiet.

W proponowanym ujęciu kobiety traktowane są jako wewnętrznie zróżnicowana kategoria społeczna. Wobec tego jednym z problemów badawczych, które należy rozstrzygnąć jest to, na ile i pod jakim względem systemy wartości polskich kobiet są do siebie podobne, w jakim stopniu odzwierciedlają tendencje globalne oraz pewne cechy polskiej kultury, na ile zaś różnią się między sobą u przedstawicielek poszczególnych subkate-

¹¹ E. Górnikowska-Zwolak (2000), *Szkic do portretu Ślązaczki. Refleksja feministyczna*. Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe.

¹² B. Łaciak (2002), *Aspiracje i plany na przyszłość młodych kobiet*, [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* (red.) M. Fuszara. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

¹³ A. Titkow (red. – 2003), *Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet*, Warszawa.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ B. Budrowska (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław.

gorii wyróżnionych pod względem istotnych cech społeczno-demograficznych (m.in. wieku, poziomu wykształcenia, materialnego poziomu życia, sytuacji rodzinnej itd.) oraz związanych z nimi doświadczeń życiowych.

W celu konceptualizacji pojęcia wartości przyjmuję definicję J. Szczepańskiego określającą wartość jako: „dowolny przedmiot materialny lub idealny, ideę lub instytucję, wobec którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisują mu ważną rolę w swoim życiu i dążenie do jego osiągnięcia odczuwają jako przymus”¹⁶. Przyjmuję również założenie, że uznawane wartości tworzą względnie stałe i spójne systemy, przez pryzmat których jednostki postrzegają świat społeczny i określają preferencje łańców normatywnych, czyli wskazują pożądane wizje porządku społecznego.

TEZY INGLEHARTA I ŚWIATOWY SONDAŻ WARTOŚCI

Jak zakłada Inglehart, w rozwiniętych społeczeństwach kapitalistycznych (po wstępnym okresie przedmaterializmu charakteryzującego tradycyjne społeczeństwo feudalne) można zaobserwować przejście od znamiennych dla wczesnej nowoczesności wartości materialistycznych do wartości postmaterialistycznych znajdujących wyraz w realizowaniu aspiracji wykraczających poza poziom podstawowych potrzeb materialnych. R. Inglehart wskazuje na powiązania pomiędzy uwarunkowaniami makrosocjalnymi a indywidualnymi preferencjami określonych norm i wartości. Jego koncepcja stanowi zatem oryginalną interpretację klasycznych teorii modernizacji z perspektywy procesu kształtowania socjogenego aspektu osobowości, którego kluczowym elementem są przyswojone w procesie socjalizacji wartości. Społecznie cenione wartości traktowane są w tym kontekście jako swoisty „barometr” przemian makrosystemowych. Z drugiej strony, na podstawie określonych cech społeczeństwa obserwowanych w makroskali (związanych przede wszystkim z poziomem rozwoju gospodarczego oraz treścią przekazów kulturowych) możliwe jest formułowanie hipotez dotyczących głównych tendencji przemian systemów wartości przedstawicieli danego społeczeństwa¹⁷.

¹⁶ J. Szczepański (1970), *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa.

¹⁷ Badania Ingleharta wskazują na istnienie silnych powiązań pomiędzy opiniami, postawami oraz systemami wartości jednostek a cechami poszczególnych społeczeństw, takich jak np. powiązania pomiędzy ekonomicznym poziomem rozwoju społeczeństw a subiektywnym poczuciem bezpieczeństwa i dobrostanu oraz poparciem dla wartości postmaterialistycznych; między uznawanymi w danym społeczeństwie wzorami pełnienia ról rodzinnych

Tradycyjne wartości przedmaterialistyczne można określić jako „wszelkie przedmioty materialne bądź idealne, idee bądź instytucje”¹⁸ służące utrzymaniu tradycyjnego porządku społecznego przejawiającego się w konformizmie pionowym (wobec władzy) oraz poziomym (wobec opinii większości). Istotne znaczenie mają tu m.in. rodzina i religia rozumiane jako instytucje kontroli zachowań. Materialistyczne wartości wczesnej nowoczesności są związane z zaspokajaniem podstawowych potrzeb materialnych. Należą do nich zatem różnorodne środki zabezpieczania podstaw materialnej egzystencji, m.in.: praca jako źródło utrzymania, bezpieczeństwo społeczne, kapitał materialny oraz społeczny itd. Wartości postmaterialistyczne są natomiast związane z szeroko pojętą sferą wolności i samorealizacji. W tym znaczeniu praca może mieć również pozamaterialne znaczenie związane z realizacją aspiracji oraz rozwojem jednostki. Z powyższych założeń wynika, że o tym czy dana jednostka przejawia orientację materialistyczną, czy postmaterialistyczną, w większym stopniu niż sam „obiekt” stanowiący wartość decyduje jego *znaczenie* dla konkretnej jednostki.

Koncepcja Ingleharta opiera się na dwóch teoriach wyjaśniających. Na poziomie indywidualno-psychologicznym odwołuje się do koncepcji Masłowa zakładającej istnienie hierarchii potrzeb ludzkich uporządkowanych kolejno od potrzeb **podstawowych**, wśród których nadrzędne miejsce zajmują potrzeby fizjologiczne, bezpieczeństwa oraz przynależności, do potrzeb samorealizacji zwanych też **metapotrzebami**, wśród których znajdują się m.in. potrzeby uznania i estetyczno-intelektualne. Pierwsza grupa to potrzeby niedoboru, których zaspokojenie powoduje, że człowiek chwilowo przestaje je odczuwać. Druga grupa to potrzeby wzrostu, których zaspokojenie nie niweluje, lecz wzmacnia ich odczuwanie. Na poziomie makrosystemowym omawiana koncepcja odwołuje się do **zasady zmniejszającej się użyteczności krańcowej**, zgodnie z którą w sytuacji, kiedy dalsze inwestowanie w daną sferę nie przynosi już wyraźnych korzyści, warto skoncentrować swoją aktywność i ewentualne nakłady w innych dziedzinach, w których może to przynieść wyraźniejsze efekty.

Systemy wartości oraz związane z nimi preferowane wizje ładu społecznego kształtują się w procesie socjalizacji, którego przebieg zależy od społeczno-kulturowych oraz materialnych warunków życia jednostki. Kluczowe znaczenie w życiu człowieka mają wobec tego te dobra, poczynając od dołu Masłowskiej hierarchii potrzeb, których niedobór odczuwał on w dzieciństwie i wczesnej młodości, czyli odwołując się do terminologii

a wskaźnikiem urodzeń, średnią długością życia i śmiertelnością noworodków; bądź też pomiędzy kulturą polityczną i obecnością instytucji demokratycznych itd. R. Inglehart (2000), *Globalization and Postmodern Values*, [w:] *The Washington Quarterly* 23/1 (s. 215- 228).

¹⁸ J. Szczepański (1970), *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa.

Eriksona w „okresach sensytywnych” psychospołecznego rozwoju¹⁹. W związku z tym, jak twierdzi Inglehart, pokolenie którego dzieciństwo i wczesna młodość przypadły na okres II wojny światowej, wykazuje tendencję do przypisywania największego znaczenia wartościom związanym z fizycznym i materialnym bezpieczeństwem. Powojenne doświadczenie długiego okresu dobrobytu przyczyniło się natomiast do spadku znaczenia wartości materialistycznych.

Przejście od wartości przedmaterialistycznych do materialistycznych i postmaterialistycznych, podobnie jak przejście od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego i ponowoczesnego, nie ma jednak charakteru zmiany linearnej. W związku z tym współczesne społeczeństwa stanowią swobodną konfigurację cech charakterystycznych dla wszystkich trzech porządków: tradycyjnego, wczesnej nowoczesności i ponowoczesności. Analiza wyników Światowego Sondażu Wartości (WVS) prowadzi do wniosku, że elementy tradycyjnego ładu przedmaterialistycznego, materialistycznej wczesnej nowoczesności i postmaterialistycznej ponowoczesności współwystępują we współczesnych społeczeństwach, tworząc mozaikę społeczno-kulturową określaną mianem „różnorodności terażniejszości”²⁰. Szczególnie wyrazistych przykładów wewnętrznych zróżnicowań w ramach „różnorodności terażniejszości” dostarczają społeczeństwa postkomunistyczne, w tym społeczeństwo polskie podlegające procesom transformacji społecznej od 1989 roku²¹. Wartości deklarowane przez członków każdego ze współczesnych społeczeństw są zróżnicowane w zależności od warunków życia i kontekstu doświadczeń socjalizacyjnych poszczególnych jednostek. W związku z tym należy przypuszczać, że polskie kobiety będą różniły się między sobą pod względem systemów wartości, w zależności od doświadczeń socjalizacyjnych oraz warunków życia.

¹⁹ E. H. Erikson (1950/2000), *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.

²⁰ M. Ziółkowski (1997), *O różnorodności terażniejszości. Pomiędzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością i ponowoczesnością*, [w:] „Kultura i Społeczeństwo” nr 4; M. Ziółkowski (2000), *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

²¹ Jednym z aspektów wspomnianej transformacji jest zjawisko negocjowania „nowego kontraktu płci” (Fuszara 2002), czyli podejmowania społecznej dyskusji nad wartościami leżącymi u podstaw różniących się między sobą wzorów pełnienia ról kobiet i mężczyzn w społeczeństwie. Zgodnie z przyjętymi założeniami, wartości te tworzą względnie spójne konfiguracje, wyznaczają określone orientacje życiowe i związane z nimi wizje porządku społecznego. W związku z tym badanie wzorów pełnienia przez kobiety ról społecznych oraz postaw kobiet wobec wartości dających się zaklasyfikować jako tradycyjne („mit Matki-Polki”), nowoczesne (rola „kobiety-menedżera życia domowego”) i ponowoczesne (kobieta samorealizująca się na różnych płaszczyznach) pozwoli zrekonstruować ich systemy wartości.

R. Inglehart rozpoczął badania nad procesem przemian wartości w 1970 roku²², stawiając hipotezę, że powojenne pokolenia w społeczeństwach Europy Zachodniej będą różniły się pod względem wyznawanych wartości od starszego pokolenia, ponieważ przedstawiciele młodszej generacji dorastali w warunkach większego bezpieczeństwa. Hipoteza ta znalazła potwierdzenie empiryczne. Podczas gdy pokolenie, które doświadczyło II wojny światowej przyznawało priorytetowe znaczenie ekonomicznemu i fizycznemu bezpieczeństwu, znaczna część młodszego pokolenia uznała za najważniejsze wartości: swobodę wyrażania siebie i pozamaterialną jakość życia. Teza o międzypokoleniowej zmianie wartości została potwierdzona przez wyniki badań powtórzonych przez Ingleharta po 24 latach w grupach obejmujących: przedstawicieli pokolenia, którego młodość przypadła na lata II wojny światowej, pokolenia przeżywającego swą młodość na przełomie lat 60. i 70. oraz najmłodszego pokolenia – osób przeżywających młodość w połowie lat 90.

Do tej pory przeprowadzono 4 edycje badań: w r. 1981, 1990, 1995 i 1999-2000. Badania zostały przeprowadzone w ponad 60 społeczeństwach reprezentujących prawie 75% światowej populacji. Umożliwiają one dokonywanie porównań pomiędzy społeczeństwami zróżnicowanymi pod względem ekonomicznym, politycznym i kulturowym: od społeczeństw najuboższych, w których średni dochód na mieszkańca rocznie nie przekracza 3 tys. dolarów (Indie) do społeczeństw najbogatszych, w których wskaźnik ten jest tysiąckrotnie wyższy (Niemcy, Dania, Szwecja, USA); od stabilnych demokracji i gospodarek wolnorynkowych do społeczeństw rządzonych w sposób autorytarny oraz społeczeństw znajdujących się w okresie transformacji politycznej i gospodarczej²³. Wyniki badań wskazują na względną stałość (pomimo zróżnicowań kulturowych) procesu przemian wartości w społeczeństwach, które osiągnęły określony poziom rozwoju ekonomicznego oraz upowszechniły określone elementy stylu życia z nim związane.

Na podstawie WVS odkryto między innymi krzywo liniową zależność pomiędzy poziomem rozwoju ekonomicznego społeczeństw, mierzonym średnim rocznym dochodem na głowę mieszkańca a jego pozaekonomicznymi korelatami, takimi jak m.in. średnia długość życia i subiektywne po-

²² Badania zostały przeprowadzone wówczas w populacji społeczeństw zachodnioeuropejskich, m.in.: Wielkiej Brytanii, Francji, Republiki Federalnej Niemiec, Holandii i Belgii.

²³ R. Inglehart (2000), *Globalization and Postmodern Values*, [w:] *The Washington Quarterly* 23/1 (s. 215- 228); R. Inglehart (2001), *Two dimensions of cross-cultural variation*, [w:] *The Futurist March-April 2001*; R. Inglehart, P. Norris (2003), *Teoria rozwojowa różnic między płciami: zachowania wyborcze kobiet i mężczyzn w ujęciu globalnym*, [w:] *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, (red.) R. Siemieńska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

czucie bezpieczeństwa i dobrostanu. W rozwiniętych społeczeństwach przemysłowych i poprzemysłowych, po przekroczeniu określonej granicy rozwoju gospodarczego nie odnotowuje się praktycznie związku pomiędzy poziomem dochodów a subiektywnym poczuciem dobrostanu oraz długością życia. Z WVS wynika, że granica ta zostaje osiągnięta przy 10 000 \$ rocznego dochodu na głowę mieszkańca. R. Inglehart podkreśla również, że istotnym pozaekonomicznym czynnikiem mającym wpływ zarówno na materialny poziom egzystencji, jak i na wzrost społecznego niezadowolenia i stosunkowo najniższe subiektywne poczucie szczęścia i dobrostanu było doświadczenie życia w społeczeństwach komunistycznych. W latach 90. najniższy poziom zadowolenia z życia na świecie odnotowano nie wśród społeczeństw najbiedniejszych, lecz wśród przedstawicieli byłych społeczeństw komunistycznych (w szczególności społeczeństw byłego Związku Radzieckiego)²⁴.

Jednostka, której proces socjalizacji przebiegał w warunkach zapewniających przeżycie, postrzega rzeczywistość w sposób odmienny niż osoba dorastająca w ciągłym poczuciu zagrożenia fizycznej lub ekonomicznej egzystencji. W polityce poczucie zagrożenia prowadzi do ksenofobii, potrzeby silnego przywódcy oraz skłonności do podporządkowania się autorytetom. W obliczu kryzysów politycznych i ekonomicznych do głosu dochodzą ugrupowania populistyczne, co zwiększa ryzyko ukształtowania postaw autorytarnych oraz uprzedzeń. W tym kontekście brak tolerancji dla wszelkich form odmienności wynika z postrzegania różnorodności społecznej jako zagrażającej. Poczucie podstawowego bezpieczeństwa powoduje natomiast odmienny efekt: wszelka różnorodność wzorów kultury i stylów życia jest uznawana za czynnik stymulujący rozwój społeczeństwa. Cenionymi społecznie wartościami są: tolerancja oraz swobodne wyrażanie własnej indywidualności.

Przedstawiciele społeczeństw wczesnej nowoczesności przypisują nadrzędne znaczenie wzrostowi gospodarczemu. Z kolei społeczeństwa ponowoczesne zwracają się ku wartościom związanym z ochroną środowiska oraz kulturą, nawet gdy ich realizacja stoi w sprzeczności z dążeniem do maksymalizacji wzrostu gospodarczego. Organizacja życia społecznego w społeczeństwach wczesnej nowoczesności opiera się na masowej produkcji oraz biurokratycznej organizacji. Kluczową rolę odgrywają zasady maksymalizacji zysku i efektywności, standaryzacji i centralnego zarządzania szeregiem rutynowych procedur. Dążenie do wysokiej efektywności pracy pozostaje w sprzeczności z autonomią jednostki i przyczynia się do reifikacji oraz instrumentalnego traktowania jednostek oraz więzi je łączących.

²⁴ Ibidem.

Podmiotowość i możliwość rozwijania indywidualnego potencjału zyskuje znaczenie w rozwiniętych społeczeństwach późnej nowoczesności. W konsekwencji spada akceptacja scentralizowanych, hierarchicznych, biurokracyjnych instytucji.

Zarówno w społeczeństwach tradycyjnych, jak i w społeczeństwach wczesnej nowoczesności wzory życia rodzinnego określają podstawowy status kobiety jako matki i gospodyni domowej. Te dwie funkcje miały przyczynić się do przetrwania społeczeństwa, czyli do zapewnienia zastępowalności pokoleń wobec wysokiej śmiertelności niemowląt oraz relatywnie krótkiej średniej długości życia. W związku z tym życie seksualne było ściśle powiązane z prokreacją w obrębie tradycyjnej rodziny składającej się z heteroseksualnych małżonków oraz kilkorga lub więcej dzieci. Obecnie znacznie niższa śmiertelność noworodków oraz dłuższa średnia długość życia powodują oddzielenie funkcji seksualnej od prokreacyjnej. W społeczeństwach późnej nowoczesności normy dotyczące życia seksualnego dopuszczają swobodę w osiąganiu indywidualnej satysfakcji.

Zmianie ulegają również orientacje religijne. W społeczeństwach egzystujących na poziomie minimum niezbędnego do przeżycia dominuje kompensacyjny sposób wyznawania religii, którego celem jest zaspokajanie potrzeby bezpieczeństwa wobec niepewności codziennej egzystencji. Normy religijne są również istotnym regulatorem zachowań, który w społeczeństwach tradycyjnych ma raczej znaczenie hamujące i ograniczające wobec jednostki. W społeczeństwach późnej nowoczesności rosnący dobrobyt i poczucie fizycznego i ekonomicznego bezpieczeństwa wpływają na zmianę form życia religijnego. Religia zaczyna dostarczać jednostkom wsparcia psychologicznego oraz pełnić istotną rolę w poszukiwaniu sensu i celu indywidualnej egzystencji. Z powyższych założeń wynika teza, iż we współczesnych, wysoko rozwiniętych społeczeństwach można zaobserwować raczej zmianę wzorów i funkcji życia religijnego niż kryzys religijności.

Proces przemian wartości nakreślił również aksjonormatywne ramy działalności nowych ruchów społecznych skoncentrowanych wokół: różnorodności kulturowej, akceptacji związków homoseksualnych, redefinicji tradycyjnych ról kobiet i mężczyzn itd. Wzrasta poparcie dla wartości indywidualizmu i podmiotowości jednostki oraz różnorodności stylu życia. Przemiany te w znacznym stopniu wpływają na wzory pełnienia ról płci. W tradycyjnym ujęciu role kobiety i mężczyzny definiowane były przez ścisłą opozycję. Wzory silnie zróżnicowanych i rozłącznych ról kobiecych i męskich są charakterystyczne zarówno dla społeczeństw tradycyjnych, jak i społeczeństw wczesnej nowoczesności. W społeczeństwach ponowoczesnych następuje erozja sztywnych wzorów pełnienia ról płci. Stają się one elastyczne i uzależnione od kontekstu sytuacyjnego, występują w różno-

rodnych konfiguracjach elementów składowych roli i stają się przedmiotem umów społecznych zawieranych w mikroskali.

Kolejną istotną cechą społeczeństw ponowoczesnych jest kwestionowanie ustalonych autorytetów, przy jednoczesnym wzroście partycypacji i aktywności obywatelskiej. Tendencja ta przejawia się najbardziej czytelnie w oddolnych inicjatywach społecznych, takich jak: demonstracje polityczne, petycje, bojkotowanie nieakceptowanych przedsięwzięć politycznych lub gospodarczych, odmowa poparcia dla nie spełniających społecznych oczekiwań aktorów sceny politycznej²⁵.

Jednostki, których doświadczenia socjalizacyjne były wyznaczane przez wartości tradycyjne napotykały szereg barier ruchliwości społecznej. Dominacja statusu przypisanego uniemożliwiała zmianę ekonomicznych warunków życia. Stało się to możliwe dopiero wraz z upowszechnieniem etyki protestanckiej, która przyczyniła się do rozwoju wczesnego kapitalizmu. W historii społeczeństw zachodnich rozwój etyki protestanckiej przyczynił się do upowszechnienia wartości związanych z samodyscypliną i wytrwałością w dążeniu do indywidualnego gromadzenia dóbr. W momencie osiągnięcia względnie wysokiego poziomu bezpieczeństwa ekonomicznego w uprzywilejowanych kategoriach społecznych zaczęły stopniowo dochodzić do głosu wartości postmaterialistyczne. Indywidualizm pozostał nadal wartością, zmienił się jedynie sposób jego realizacji. Wartości związane z osiągnięciami ekonomicznymi oraz gromadzeniem i pomnażaniem dóbr ustępują stopniowo miejsca wartościom związanym z samorealizacją²⁶.

Podsumowując poglądy Ingleharta oraz wnioski z Światowego Sondażu Wartości, należy stwierdzić, że postępujący wzrost dobrobytu, po przekroczeniu pewnego poziomu powoduje zwrócenie uwagi społeczeństwa w stronę wartości postmaterialistycznych. Z kolei największa zmiana w zakresie społecznie cenionych wartości następuje w momencie zastępowania starszego pokolenia przez nowe pokolenie wchodzące w dorosłe życie²⁷.

Na podstawie badań Ingleharta można również odtworzyć usytuowanie poszczególnych społeczeństw, w tym Polski, na swoistej „mapie wartości” stworzonej na podstawie wyników WVS. W naszym społeczeństwie dominują wartości niedostatku charakterystyczne dla fazy materializmu, towarzyszy im jednak ogromna rola wartości, którym przypisywane jest znaczenie tradycyjne: religii, rodziny, narodu oraz słabe przywiązanie do autorytetu państwa, które jest postrzegane przede wszystkim jako adresat roszczeń, nie zaś legitymizowane jako samoistna wartość²⁸. Wyniki WVS

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ M. Ziółkowski (2000), *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

Pomimo że tendencje postmaterialistyczne zaznaczają się we współczesnych, rozwiniętych społeczeństwach w sposób widoczny, wartości ponowoczesne stanowią jednak ciągle swoistą „niszę”. Zarówno wartości tradycyjne, jak i nowoczesne są kształtowane w warunkach ekonomicznego niedoboru, które stanowią istotny aspekt codziennego życia wielu jednostek, grup i kategorii społecznych (nawet w społeczeństwach najbardziej rozwiniętych pod względem ekonomicznym). Można zatem twierdzić, że elementy stylu życia opartego na ponowoczesnych (postmaterialistycznych) wartościach „przenikają” do społeczeństwa stopniowo, począwszy od kategorii najbardziej uprzywilejowanych, posiadających relatywnie największy kapitał materialny, kulturowy i społeczny.

PRZEMIANY SYSTEMÓW WARTOŚCI POLAKÓW W OKRESIE TRANSFORMACJI SPOŁECZNEJ PO 1989 ROKU – ANALIZA W KONTEKŚCIE TEZ INGLEHARTA

Przemiany systemów wartości Polaków w nowej sytuacji polityczno-gospodarczej stały się przedmiotem badań socjologicznych od początku lat 90. Jak twierdzi M. Ziółkowski, silne zakorzenienie wartości tradycyjnych (takich jak rodzina, religia i naród rozumianych jako źródło porządku społecznego) w świadomości Polaków końca lat 80., pozwala postawić tezę, że odrzucenie przez Polskę realnego socjalizmu wynikało raczej z przywiązania do wartości tradycyjnych, niż z dążenia do realizacji wartości nowoczesnych²⁹.

Odwołując się do klasyfikacji Ingleharta, w Polsce, podobnie jak w innych krajach postkomunistycznych, dominują wartości niedostatku, a transformacja zapoczątkowana w roku 1989 doprowadziła do dominującej „pragmatyzacji świadomości”, czyli przewagi udziału wartości materialistycznych w orientacjach życiowych Polaków³⁰. Wobec narastającego od początku lat 90. zróżnicowania ekonomicznego społeczeństwa, orientacja materialistyczna polega na dążeniu do sukcesu finansowego lub (częściej) do obrony finansowego status quo, co stanowi przejaw wczesnej nowoczesności. W niektórych środowiskach orientacja materialistyczna zaczyna koncentrować się na kwestiach konsumpcji, co może wskazywać na powolny

²⁹ M. Ziółkowski (1997), *O różnorodności teraźniejszości. Pomiędzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością i ponowoczesnością*, [w:] „Kultura i Społeczeństwo” nr 4; M. Ziółkowski (2000), *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

³⁰ M. Ziółkowski (2000), *Przemiany...*, op. cit., s. 127.

ruch w stronę „konsumpcyjnego postmaterializmu” (czyli „samorealizacji poprzez konsumpcję”) i przywiązywania wagi do funkcjoznaków. Pojawiają się także pewne grupy realizujące wartości postmaterialistyczne (ponowoczesne), lecz mają one jedynie charakter enklawy³¹.

Polski postmaterializm dotyczy głównie grup stanowiących mniejszość w społeczeństwie (m.in. młodzieżowej kultury alternatywnej, nowych ruchów społecznych walczących m.in. o równouprawnienie płci, kwestie ekologiczne czy swobody dla „mniejszości obyczajowych”) oraz kategorii najbardziej uprzywilejowanych (osób młodych, o wysokim poziomie wykształcenia, pozbawionych podstawowych trosk materialnych itd.). O postmaterialistycznej enklawie można mówić również w znaczeniu temporalnym, gdyż wartości postmaterialistyczne przybierają charakter masowy jedynie „ze szczególnej okazji”, np. Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy, Dnia Ziemi czy innych odpowiednio nagłaśnianych w mediach akcji. Ich realizacja opiera się raczej na krótkotrwałym zrywie niż długotrwałych, zdyscyplinowanych działaniach³².

Dominacja orientacji materialistycznych w świadomości Polaków skłania do przyjęcia tezy, że mogą oni poszczególne wartości, takie jak np. pracę, edukację, znajomości czy niekiedy nawet rodzinę, traktować jako swoisty „kapitał”, który może służyć realizacji dążeń do sukcesu finansowego lub stanowić źródło zabezpieczenia materialnej egzystencji (materialnego status quo). Jednocześnie Polska uczestniczy w procesach przebiegających w ramach systemu światowego i można przypuszczać, że stopniowo coraz większe znaczenie w świadomości społecznej odgrywać będą postmaterialistyczne wartości związane z wolnością i samorealizacją.

Ze Światowego Sondażu Wartości wynika również, że ludność krajów postkomunistycznych (w tym Polski) jest bardziej konserwatywna w swoich poglądach niż przedstawiciele krajów zachodnich, aczkolwiek kierunek zmian postaw obserwowany w latach 90. jest podobny w obu grupach³³. Przykładowo, w polskim społeczeństwie początku lat 90. (WVS 1990-1993) poziom akceptacji stwierdzenia, że kobieta powinna mieć dziecko, aby czuć się spełniona wynosił niespełna 80%. W połowie lat 90. (WVS 1995-1997) oraz w roku 2000 odsetek ten wynosił około 70%. Dla porównania, w Finlandii wskaźnik ten wynosił: ok. 20% w latach 1990-1993, 18% w latach 1995-1997 i 10% w roku 2000; w Niemczech odpowiednio: 40%, 20% i niespełna 50%³⁴.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ R. Siemieńska (2003), *Polacy i Polki w życiu publicznym – podobni czy różni od mieszkańców Unii Europejskiej*, [w:] *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, (red.) R. Siemieńska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

³⁴ Ibidem.

Deklarowanie poglądów opartych na tradycyjnych wartościach i wzorach aksjonormatywnych jest często interpretowane przez wskazanie na pełnioną przez nie funkcję kompensacyjną. R. Siemieńska wskazuje również na znaczącą prawidłowość (zgodną z tezami Ingleharta) o pokoleniowej zmianie w zakresie uznawanych wartości. Polega ona na tym, że wśród najmłodszych Polaków (w wieku 16-24 lat) odsetek osób wyrażających przekonanie, że kobieta powinna mieć dzieci jest znacznie mniejszy niż w populacji ogólnej. W roku 1994 pogląd taki wyrażało 55% najmłodszych badanych wobec 75% ogółu populacji³⁵.

Przemiany w kierunku postmaterializmu przebiegają zatem dość wolno, lecz konsekwentnie. Zgodnie z założeniami Ingleharta można zatem przypuszczać, że do zasadniczej zmiany może dojść w momencie wkroczenia w dorosłość „rówieśników polskiej transformacji” – pokolenia osób urodzonych na początku lat dziewięćdziesiątych. Z drugiej strony można spodziewać się różnic przebiegających w poprzek grup pokoleniowych. Różnice te stanowiąc będą pochodną warunków życia oraz wzorów stylów życia przekazanych młodemu pokoleniu w procesie socjalizacji.

KOBIETY WOBEC WARTOŚCI W ŚWIETLE BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH

W kontekście tez Ingleharta związanych z przemianą pokoleniową wartości istotne wydaje się poznanie systemów wartości kobiet najmłodszych oraz ich konfrontacja z systemami wartości przedstawicielek starszych pokoleń. Z badań przeprowadzonych w latach 1998-1999 na celowo dobranej próbie kobiet znajdujących się w fazie wczesnej dorosłości: uczennic ostatnich klas szkół ponadpodstawowych oraz młodych, pracujących kobiet wynika, że jedną z najważniejszych wartości jest dla nich posiadanie szczęśliwej rodziny. Pogląd, iż najważniejszym przedmiotem dążeń jest „udane życie rodzinne i dobry, kochający mąż” podzielało 64% uczennic i 50% dorosłych kobiet do 35. roku życia. Kolejną, często wymienianą wartością, wskazaną przez 34% uczennic i 38% kobiet dorosłych są „ładne, zdrowe dzieci”. Można zatem twierdzić, że badane kobiety sytuują siebie w tradycyjnej, silnie zakorzenionej w kulturze roli matki, która wydaje się być zinternalizowana przez nie w dużo większym stopniu niż rola nowoczesnej „kobiety sukcesu”. Zaledwie 12% uczennic i 9% kobiet dorosłych deklarowało, że przedmiotem ich dążeń jest „wysoka pozycja w pracy, kariera”. Wskazania te jednak nie pozwalają określić, czy badane kobiety kon-

³⁵ Ibidem, s. 229.

centrują się na wartościach tradycyjnych, nowoczesnych czy ponowoczesnych. Podobnie jak w przypadku analiz ogólnopolskich, nie wynika z nich czy życie rodzinne jest postrzegane jako „naturalny i oczywisty” sposób funkcjonowania w społeczeństwie, czy raczej źródło wsparcia i pomocy w realizowaniu dążeń materialistycznych, czy też przestrzeń nawiązywania bliskich, intymnych relacji interpersonalnych stanowiących rodzaj autotelicznej wartości.

Kolejne miejsce w hierarchicznym układzie wartości młodych kobiet zajmują wartości, które dość jednoznacznie można przyporządkować orientacji materialistycznej. Należą do nich: „wysoka pozycja materialna, posiadanie różnych dóbr” deklarowane przez 40% uczennic i 33% kobiet dorosłych oraz „praca zawodowa dająca niezależność finansową” wskazywana przez 38% uczennic i 40% kobiet dorosłych³⁶. Na podstawie cytowanych badań nie można jednak ustalić, jakie znaczenie ma dla respondentek inna deklarowana wartość – „niezależność finansowa”; „od kogo” badane kobiety pragną być niezależne, oraz czy zdobywana dzięki pracy niezależność finansowa ma w ich przekonaniu jedynie wymiar ekonomiczny, czy również psychologiczny i filozoficzny. Innymi słowy, cały czas nierozstrzygnięta pozostaje kwestia, czy odczuwana i realizowana przez kobiety potrzeba niezależności ekonomicznej odsyła wyłącznie do materialistycznych „wartości niedoboru”, czy do postmaterialistycznych wartości samorealizacji.

Wyniki badań przeprowadzonych na próbie mieszkanek małych i średnich miast wskazują, że praca zawodowa jest traktowana przede wszystkim instrumentalnie. Znacząco mniej kobiet przejawia postmaterialistyczne dążenie do samorealizacji, twierdząc, że przedmiotem ich dążeń życiowych jest „ciekawa, zgodna z zainteresowaniami praca”³⁷. Okazuje się, że dla kobiet, które deklarują, że najważniejszą wartością jest dla nich rodzina, praca ma przede wszystkim być źródłem dochodu zasilającego budżet domowy i przyczyniać się do podnoszenia poziomu życia rodziny. Co więcej, w opinii badanych kobiet praca zawodowa powinna być jak najmniej uciążliwa i absorbująca, żeby nie przeszkadzać w wywiązywaniu się z obowiązków wobec rodziny i domu³⁸. Wśród kryteriów, jakimi kierowałyby się badane kobiety poszukując pracy, na pierwszym miejscu znalazły

³⁶ B. Łaciak (2002), *Aspiracje i plany na przyszłość młodych kobiet*, [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* (red.) M. Fuszara, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

³⁷ A. Krajewska (2002), *Wartość pracy zawodowej i życia rodzinnego dla kobiet z małego miasta. Przykład mieszkanek Opoczna*, [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* (red.) M. Fuszara, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

³⁸ Ibidem, s. 184.

się dochody, wskazywane przez 48% respondentek. Z kolei 37% badanych chciałoby, żeby praca była w miejscu ich zamieszkania i nie wymagała dojazdów. Jedną z możliwych interpretacji przypisywania temu czynnikowi stosunkowo dużej roli jest przyznawanie pierwszeństwa obowiązkom domowo-rodzinnym, w których realizacji praca powinna jak najmniej przeszkadzać³⁹. Prymat obowiązków domowych oraz instrumentalny stosunek do pracy kobiet wydaje się być rozpowszechnionym wzorem socjalizacyjnym w określonych kategoriach ludności. Badania oczekiwań wobec edukacji i wyboru zawodu córek przeprowadzone wśród górnośląskich rodzin robotniczych na przełomie lat 70. i 80. wykazały, że rodzice nie życzyli sobie dla swoich córek zawodów wymagających dużego zaangażowania, które utrudniałyby wywiązywanie się z tradycyjnych obowiązków domowych⁴⁰.

Cytowane wyniki badań nie pozwalają jednak w bezpośredni i jednoznaczny sposób odpowiedzieć na pytanie czy praca zawodowa jest dla kobiet przede wszystkim sposobem zdobywania środków utrzymania, czy źródłem niezależności rozumianej jako wartość sama w sobie. Pewne światło na ten problem rzucają wyniki badań przeprowadzonych przez CBOS, w kontekście których praca jawi się jako wartość autoteliczna dla większości kobiet, gdyż większość z nich wyraziła pogląd, że nawet gdyby ich mężowie zarabiali wystarczająco, by zapewnić im utrzymanie, nie zrezygnowałyby ze swojej pracy zawodowej. W badaniach tych widoczna staje się prawidłowość, że im wyższy poziom wykształcenia kobiet, tym większe przywiązanie do pracy zawodowej stanowiącej przestrzeń samorealizacji⁴¹.

Obraz polskich kobiet konstruowany na podstawie prezentowanych wyników badań jest w znacznej mierze niespójny. Z jednej strony cały czas niezmiernie silnie zakorzeniony w społecznej świadomości jest tradycyjny obraz „kobiety domowej”. Z drugiej strony, wyniki badań prowadzonych regularnie od lat 90. w populacji ogólnopolskiej wskazują na wyraźną zmianę opinii kobiet na temat pracy zawodowej. Polega ona na zwiększaniu preferencji nowoczesnego wzoru kobiety pracującej zawodowo kosztem tradycyjnego wzoru gospodyni domowej. W roku 1993 jedynie niespełna połowa Polek (48%) uważała, że kobiety pracujące zawodowo cieszą się większym poważaniem społecznym niż gospodynie domowe, a dwie piąte (41%) było zdania, że w Polsce status kobiet aktywnych zawodowo jest taki sam jak niepracujących. Trzy lata później (w roku 1996) znacznie przybyło (wzrost do 71%) respondentek przekonanych, że praca zawodowa nobili-

³⁹ A. Krajewska (2002), *Wartość pracy zawodowej...*, op. cit.

⁴⁰ E. Górnikowska-Zwolak (2000), *Szkic do portretu Ślązaczki. Refleksja feministyczna*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe;

⁴¹ *Postawy wobec pracy i aspiracje zawodowe kobiet* (1993), CBOS: Komunikat z badań.

tuje społecznie bardziej niż poświęcanie się sprawom domowym. W 2003 roku pogląd ten podzielała większość Polek (60%). 33% badanych kobiet w roku 2003 wyraziło opinię, że z perspektywy społecznego szacunku nie ma różnicy czy dana kobieta pracuje, czy nie, a jedynie 4% badanych wyraziło pogląd, że bardziej szanowana jest gospodyni domowa (kobieta niepracująca zawodowo)⁴².

Różnica wyraźnie zaznaczająca się na przestrzeni dziesięciolecia może być tłumaczona faktem, że w następujących po sobie badaniach brały udział kolejne, coraz młodsze roczniki kobiet podlegające odmiennym wzorom socjalizacyjnym niż pokolenie ich matek i babek. Z drugiej strony wzrost przekonania, że praca zawodowa może być traktowana jako podstawa szacunku, może być związany z rejestrowanym w świadomości społecznej wzrostem bezrobocia, wobec którego posiadanie pracy stało się cenioną wartością. W tym kontekście interesujące wydaje się, na ile zmiana opinii badanych kobiet na temat pracy zawodowej wynika z internalizacji nowoczesnych wzorów społecznego funkcjonowania pozwalających wykraczać poza tradycyjne role społeczne, na ile zaś jest efektem znamienych dla polskiego społeczeństwa okresu posttransformacyjnego procesów gospodarczych i politycznych.

Z badań przeprowadzonych na próbie kobiet wielkopolskich⁴³ wynika, że akceptacja tradycyjnego podziału ról jest najbardziej powszechna wśród osób najstarszych oraz o stosunkowo najniższym poziomie wykształcenia. Może to stanowić rodzaj kompensacji braku możliwości realizowania pozatradycyjnych aspiracji na skutek bezrobocia bądź braku odpowiednich kompetencji, by uczestniczyć w swobodnej grze sił na rynku pracy. Usytuowanie się wspomnianej kategorii kobiet w kontekście domowo-rodzinnym stanowi rodzaj symbolicznej gratyfikacji oraz podstawę roszczeń do szacunku⁴⁴. Podobną funkcję pełni przekonanie kobiet, że są one niezastąpione w pełnieniu ról domowych i rodzinnych⁴⁵.

Z badań nad „nieodpłatną pracą kobiet”⁴⁶ przeprowadzonych przez Titkow, Duch-Krzyszczak i Budrowską wynika, że kobiety z wyższym

⁴² *Opinie o kobietach pracujących zawodowo*, Komunikat CBOS (2003) Warszawa.

⁴³ A. Kotlarska-Michalska (2001), *Kobiety wielkopolskie w świetle badań empirycznych*, [w:] *Wizerunki kobiet*. (red.) A. Kotlarska-Michalska, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa.

⁴⁴ M. Marody, A. Giza-Poleszczuk (2000), *Być kobietą, być mężczyzną – czyli o przemianach tożsamości związanej z płcią we współczesnej Polsce*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, (red.) M. Marody, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Schor”.

⁴⁵ A. Kotlarska-Michalska (2001), *Kobiety wielkopolskie...*, op. cit.

⁴⁶ W uproszczeniu można przyjąć, że jest ona synonimem tzw. „prac domowych” oraz prac wykonywanych nieodpłatnie na rzecz członków rodziny.

wykształceniem (a więc te, które mają największe predyspozycje, by wykształcić postmaterialistyczne systemy wartości) czują się we własnych domach najlepiej i najswobodniej. Natomiast kobiety z wykształceniem podstawowym, podobnie jak mężczyźni z takim wykształceniem, czują się w domu najmniej swobodnie, najslabiej kojarzą go z bliskimi ludźmi, a w największym stopniu z pracą. Te kobiety mają jednak najsilniejsze poczucie własnego wpływu na to, co dzieje się w ich domu („dom to miejsce gdzie ja ustalę reguły”), które dostarcza symbolicznej gratyfikacji i stanowi podstawę roszczeń do szacunku⁴⁷.

Przedstawione wyniki prowadzą do wniosku, że dążenia życiowe niektórych kategorii kobiet wyznaczane są przede wszystkim przez wartości tradycyjne oraz związane z wczesną nowoczesnością wartości materialistyczne. W zdecydowanie najmniejszym stopniu związane są one z wartościami postmaterialistycznymi (ponowoczesnymi). Można jednak przypuszczać, że istnieją kategorie, w których rys postmaterialistyczny staje się coraz bardziej widoczny. Są to przede wszystkim kobiety z najmłodszej grupy wiekowej, o stosunkowo najwyższym poziomie wykształcenia, mieszkanki dużych miast, wywodzące się ze środowisk, które zaspokajały ich wszystkie podstawowe potrzeby materialne. Należy również wziąć pod uwagę możliwość, że wartości postmaterialistyczne, uznane za „niszowe” nie zostały uwzględnione na poziomie założeń cytowanych projektów badawczych.

KONKLUZJE: WIELOŚĆ ODNIESIEŃ NORMATYWNYCH W POSTAWACH KOBIEC WOBEC WARTOŚCI

Na podstawie prezentowanych w niniejszym artykule wyników badań oraz obserwacji procesów społecznych mających odzwierciedlenie w zachowaniach kobiet można stwierdzić, że wartości deklarowane i realizowane w codziennym życiu często są między sobą niespójne. Ów brak spójności jest szczególnie widoczny na przykładzie opinii na temat równouprawnienia kobiet i mężczyzn oraz wizji ról kobiet i mężczyzn⁴⁸. Istnieje kategoria kobiet, które pomimo deklarowanych tradycyjnych poglądów dotyczących ról kobiet i mężczyzn pełnią funkcje publiczne (jak np. działaczki polityczne

⁴⁷ A. Titkow, D. Duch-Krzyszczak, B. Budrowska (2004), *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, s. 79.

⁴⁸ R. Siemieńska (2003), *Polacy i Polki w życiu publicznym – podobni czy różni od mieszkańców Unii Europejskiej*, [w:] *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, (red.) R. Siemieńska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

polskiej „prawicy”), pracują zawodowo bądź prowadzą własną działalność gospodarczą. Z drugiej strony kobiety deklarujące poglądy związane z równouprawnieniem, mogą pomimo tego realizować wzory ról nawiązujących do porządku tradycyjnego. Postawa ta w swej najbardziej wyrazistej postaci sprowadza się do stwierdzenia: „jestem feministką, ale..” i jest interpretowana w dwojaki sposób; z jednej jako swoisty kompromis idei „równouprawnienia” z wartościami tradycyjnymi, głęboko zakorzenionymi w polskiej kulturze i świadomości przedstawicieli polskiego społeczeństwa. Z drugiej strony deklaracja tej samej treści, w zależności od intencji wypowiadającej ją osoby, może być uznana za wypowiedź charakterystyczną dla przedstawicieli tzw. „trzeciej fali feminizmu”. Nurt ten zakłada pełną swobodę wyboru wobec pewnych standardów wywalczonych przez dwie poprzedzające go fale ruchu feministycznego. Wybrać można zatem między innymi pełnienie roli związanej z domem i macierzyństwem. Nowa jakość powstaje natomiast dzięki świadomie podjętej decyzji (stanowiącej antytezę tradycyjnego przypisania). Sam fakt wyboru jest istotniejszy niż sama „treść” roli czy sposób jej pełnienia.

W kontekście powyższych ustaleń można postawić następujące ogólne hipotezy, które powinny zostać zweryfikowane empirycznie:

1. Przedstawicielki najmłodszych grup wiekowych będą częściej wykazywały postawy akceptacji wartości postmaterialistycznych, natomiast kobiety w średnim wieku i starsze będą częściej wykazywały postawy akceptacji wartości materialistycznych;
2. Im wyższy poziom wykształcenia badanych kobiet, tym wyższy poziom akceptacji wartości postmaterialistycznych;
3. Im wyższa ocena własnych warunków materialnych, tym wyższy poziom akceptacji wartości postmaterialistycznych. Z kolei niska ocena własnych warunków materialnych współwystępuje z wyższym poziomem akceptacji wartości materialistycznych;
4. Im wyższy poziom ogólnego zadowolenia z życia, tym wyższy poziom akceptacji wartości postmaterialistycznych. Natomiast im niższy poziom ogólnego zadowolenia z życia, tym wyższy poziom akceptacji wartości przedmaterialistycznych i materialistycznych.

Badania systemów wartości kobiet powinny umożliwić odpowiedź nie tylko na pytanie, „jakie wartości są szczególnie ważne w życiu polskich kobiet”, lecz także, „co dokładnie owe wartości oznaczają dla poszczególnych kobiet”.

LITERATURA

- Adamczyk G. (2003), *Wartości społeczne w świadomości młodzieży niemieckiej i polskiej. Studium socjologiczne*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL
- Aspiracje zawodowe kobiet a życie rodzinne* (1996) CBOS: komunikat z badań

- Aspiracje życiowe kobiet a życie rodzinne* (1997), CBOS: komunikat z badań
- Budrowska B. (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Monografia FNP, Seria humanistyczna, Wydawnictwo Funna, Wrocław
- Desperak I. (1999), *Stereotypizacja ról kobiecych w perspektywie praktyk dyskryminacyjnych na rynku pracy*, Łódź
- Domański H. (1992), *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami a kobietami w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN
- Domański H. (1999), *Zadowolony niewolnik idzie do pracy*, Warszawa: Wydawnictwo IFIS PAN
- Dziedzic K. (1997), *Wizerunek kobiety i mężczyzny w reklamie telewizyjnej w Polsce i Wielkiej Brytanii*, [w:] R. Siemieński (red.), *Portrety kobiet i mężczyzn*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”
- Erikson, E. H. (1950/2000), *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis
- Fuszara M. (2002), *Nowy kontrakt płci?* [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Górnikowska-Zwołak E. (2000), *Szkic do portretu Ślązaczki. Refleksja feministyczna*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe
- Grabowska G. (1997), *Kobiety w prawie międzynarodowym*, [w:] K. Faliszek, E. McLean Petras, K. Wódz (red.), *Kobiety wobec przemian okresu transformacji*, Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe
- Inglehart R. (2000), *Globalization and Postmodern Values*, [w:] *The Washington Quarterly* 23/1 (str. 215- 228)
- Inglehart R. (2001), *Two dimensions of cross-cultural variation*, [w:] *The Futurist March-April 2001*
- Inglehart R., Norris P. (2003), *Teoria rozwojowa różnic między płciami: zachowania wyborcze kobiet i mężczyzn w ujęciu globalnym*, [w:] R. Siemieńska (red.), *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar
- Kotlarska-Michalska A. (2001), *Kobiety wielkopolskie w świetle badań empirycznych*, [w:] A. Kotlarska-Michalska (red.), *Wizerunki kobiet*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa
- Krajewska A. (2002), *Wartość pracy zawodowej i życia rodzinnego dla kobiet z małego miasta. Przykład mieszkanki Opoczna*, [w:] M. Fuszara (red.), *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Lubiak J., Skalska A. (2001), *Ciało, tożsamość, sztuka*, [w:] A. Jawłowska (red.), *Wokół problemów tożsamości*, Warszawa: Wydawnictwo LTW
- Łaciak B. (2002), *Aspiracje i plany na przyszłość młodych kobiet*, [w:] M. Fuszara (red.), *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Marody M., Giza-Poleszczuk A. (2000), *Być kobietą, być mężczyzną – czyli o przemianach tożsamości związanej z płcią we współczesnej Polsce*, [w:] M. Marody (red.), *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”
- Opinie o kobietach pracujących zawodowo* (2003), CBOS: komunikat z badań
- Postawy wobec pracy i aspiracje zawodowe kobiet* (1993), CBOS: komunikat z badań
- Siemieńska R. (1990), *Płeć, zawód, polityka*. Warszawa
- Siemieńska R. (2000), *Nie mogą, nie chcą czy nie potrafią? O postawach i uczestnictwie politycznym kobiet w Polsce*, Warszawa

- Siemieńska R. (2003), *Polacy i Polki w życiu publicznym – podobni czy różni od mieszkańców Unii Europejskiej*, [w:] R. Siemieńska (red.), *Aktorzy życia publicznego. Pleć jako czynnik różnicujący*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar
- Szczepański J. (1970), *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa
- Szklany sufit. Bariery i ograniczenia karier kobiet (2003 – red.) A. Titkow, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Świda-Ziemia H. (1998), *Wartości egzystencjalne młodzieży lat osiemdziesiątych*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego
- Titkow A., Duch-Krzystoszek D., Budrowska B. (2004), *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN
- Titkow A. (2002), *Interes grupowy polskich kobiet. Zakres wątpliwości i szanse artykulacji* [w:] *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* (red.) M. Fuszara, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych;
- Wasilewska M. (1997), *Wzory kobiet w reklamie telewizyjnej w Polsce*, [w:] R. Siemieńska (red.), *Portrety kobiet i mężczyzn*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”
- Ziółkowski M. (1997), *O różnorodności terażniejszości. Pomiędzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością i ponowoczesnością*, [w:] „Kultura i Społeczeństwo” nr 4
- Ziółkowski M. (2000), *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora

WOMEN'S ATTITUDES TOWARDS VALUES IN THEORETICAL AND EMPIRICAL STUDIES

Summary

This article deals with attitudes towards values among women in contemporary Polish society, which has not been considered to be an autonomous complex subject of social studies in Poland before. Polish sociology of values usually focused on youth as a social category or on Poles during the political and economic transformation in 1989 in general. As far as women as a social category are concerned, the only attempt at giving sociological characteristic of their attitudes towards values dealt with their attitudes towards family and work. Therefore the knowledge in this field is rather fragmentary and needs to be completed by a complex empirical study based on a macro-, mezzo- and micro-structural theory. The author presents data from three main sources of knowledge in the presented field, which are:

- the World Values Surveys based on Roland Inglehart's assumptions representing the world's population (more than 60 societies) carried out regularly from the early 1980s,
- Polish researches which accord to Inglehart's theory carried out after the political and economic transformation in 1989
- the researches of women's attitudes towards some particular values especially family and work.

Analysis of above mentioned data leads to a conclusion that the system of values of Polish women is still a virgin territory in sociology. Therefore, the research planned by the author of this article contains the following issues:

1. What types of preferences of social order are characteristic for women in the contemporary Polish society?
2. Of which particular values do those preferences consist?
3. What are the possible sociological explanations of particular women's choices among different values?
4. Which demographic features and which of their consequences are related to particular choices of values?
5. What changes in Polish women's hierarchy of values could be observed in the last fifteen years?